

ПРАВО

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

*Андрусишин Б. І., Сворак С. Д.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОНЯТТЯ “СВОБОДИ” У ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ТРАДИЦІЯХ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ УКРАЇНИ

На основі аналізу історичних джерел та публікацій українських та зарубіжних істориків через призму історико-цивілізаційного підходу розглядається проблема генези та розвитку “вольностей” українського народу в історичному контексті трансформації державних інститутів X–XVII століть.

***Ключові слова:** Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Литовсько-Руська держава, політична система, права, церква.*

Проблема української національної державно-правової культури, сформованої історичним досвідом, актуалізувалась у правничій науці відразу після проголошення державного суверенітету. За останні двадцять років маємо чимало дослідницьких праць з історії держави і права Київської Русі. Проте до цього часу домінує концепція державного устрою Київської Русі, яку сформували радянські дослідники на методологічній засаді марксизму-ленінізму. Її сутність полягає в тому, що всі історично сформовані держави європейських народів та їх розвиток мали чітко визначену класову сутність від рабовласницького державного устрою, через феодалізм, далі буржуазні держави і насамкінець пролетарська держава.

Сучасний розвиток української національної держави, відновлення демократичних прав і свобод народу потребує глибокого, всебічного та об’єктивного пізнання історії держави і права. Особливий інтерес викликає державницький досвід Київської Русі та його звичаєво-правові “вольності”, які навіть після руйнування татаро-монголами цієї держави тривалий історичний період збереглися в Галицько-Волинській, Литовсько-Руській державах, розвинулися в козацькій. З’ясування специфіки генези та подальшої еволюції києворуських “вольностей” дасть змогу повніше історично реконструювати державотворчий процес українського народу та врахувати втрачений для національної свідомості набутий досвід.

Нині в Україні панування марксистської парадигми державного устрою і правовідносин не існує. Але в новітніх дослідженнях у той чи інший спосіб державний

устрій Київської Русі тлумачиться як феодальний з монархом – князем. Так, приміром, В. Петровський і В. Танцюра вважають, що “політичний лад Київської Русі складав князь і київська знать. Вони були вищими представниками державної влади. Це типові носії монархічної влади” [9, с. 38]. За такого підходу надзвичайно важливого значення набуває аналіз тих аспектів державного устрою і права Київської Русі, завдяки яким можна виявити хибність концепції феодального устрою, спростувати цей погляд на основі вивчення історичних подій і фактів того часу та фундаментальних праць дослідників, які в радянську добу замовчувалися. Такий аналіз має сенс, якщо взяти до уваги одну з основних звичаєвих норм Київської Русі, яка засвідчує про народоправний її державний устрій. Складна проблема впливу ментальності з явними ознаками марксистського світогляду на українську національну державно-правову історичну традицію нині є досить актуальною.

Концепції народоправної традиції в історії держави і права українського народу обґрунтували М. Грушевський, Г. Вернадський, М. Володимирський-Буданов, О. Єфименко, І. Лисяк-Рудницький та ін. Разом з тим системне дослідження проблеми “вольностей” Київської Русі в державницькій традиції українського народу відсутнє. Відповідно необхідність концептуалізації та цивілізаційного підходу до досліджуваної проблеми і зумовили звернення автора статті. Отже, об’єктом цього дослідження є істотно важлива для державного устрою Київської Русі звичаєва норма, яка в мові тієї спільноти називалася “вольності”, що сьогодні визначається поняттям “свобода”.

У Київській Русі термін “вольності” мало два різновиди. Перший стосується закріплених суспільною практикою і звичаєвими нормами господарської діяльності та можливістю освоїти нові ділянки землі для сімейного господарювання. О. Єфименко, аналізуючи соціально-економічний стан Руських земель, слушно зауважує, що давній суспільний лад і форми побуту найбільш міцно збереглися в давньоруському суспільстві, яке мешкало на своїй освоєній землі з прикріпленим до неї землеробством чи лісними промислами. Було розвинуте скотарство, звіроловство, рибальство. Другий вид “вольностей” стосується суспільно-політичного життя та участі членів суспільства у діяльності інститутів державної влади.

Характеризуючи найбагаточисельнішу верству руської людності, О. Єфименко наголошував, що “цей клас у ту епоху був хоча і керований, але не нижчий у власному розумінні цього слова... Члени цього класу так само, як і члени класу дружинного, були... вільні і повноправні мужі. Політично значення цього класу, до якого переважно відноситься термін “люди”, визначається тим значенням яке мало “Віче”. Віче – народне зібрання, тобто збори людей, чи мужів, даної землі. Кожна вільна людина, глава сім’ї, мала право – але не обов’язок – брати участь у Віче. Перше місце належить, звичайно, покликанию князя до договору з ним про умови, на яких він буде брати владу” [5, с. 54].

Той спосіб, у який організоване соціально-економічне й суспільно-політичне життя мешканців Руських земель, є їх власний досвід, який містить в собі норми співпраці. Ці норми з плином історичного часу стають звичаєм. Тож увесь досвід життєдіяльності киеворуської спільноти є поступальною і незворотною низкою норм, які не звужують форми господарського й суспільно-політичного волевиявлення, а уможливають прояв його розмаїття. Вольності були істотним елементом будь-якої форми життєдіяльності територіальних громад Руських земель. Цілком справедливо вважати, що Київська Русь, розвиваючи вольності упродовж тривалого часу, завжди свідомо їх дотримувалася. Відповідно й різні форми вільного волевиявлення мали своїм наслідком не лише добродійні звершення, а й злочинні. Тому на зміну звичаєвому

праву в Київській Русі використовувалася систематизована писемна форма норм поведінки людей, за порушення яких особу порушника піддавали судовому розгляду. Важливим фактором у розвитку давньоруського права було те, що у Київській державі існувало практично три відносно незалежні соціальні інституції – соціальна одиниця, територіальна громада і князь. Г.Вернадський вважає ці одиниці “основними факторами в розвитку руського права і законодавства” [2, с. 227].

Водночас існували групи людей, які були під юрисдикцією православної церкви. “Всі люди, які знаходились у підпорядкуванні церкви, були під її юрисдикцією з усіх питань судочинства” [2, с. 226]. Церковні суди розглядали справи стосовно тих осіб, які вчинили такі злочини: 1) пограбування церкви, 2) руйнування хрестів на цвинтарі чи на перехресті, 3) крадіжка одягу з тіл мертвих [2, с. 226]. Заслуговує на увагу й той факт, що до компетенції церковного суду входили злочинні дії проти моралі, приміром, сварка між чоловіком і жінкою з приводу власності чи побиття батьками дітей, згвалтування жінки, прояви подружньої зради, приниження жінки і т.ін.

Про наявність певних норм, які засвідчують про вольності в судовій справі, слід вказати на індивідуальну волю сторін судового процесу. Суддя обмежував свою функцію спостереженням над тим, як сторони доводили свою правоту, і прагнув, щоб можливості обох сторін у доведенні своєї невинуватості були рівними. Держава не втручалась у справу, доки територіальна громада не винесе рішення про передачу її на суд. Важливою і характерною для існування вольностей в Київській Русі була норма “Руської Правди”, яка фіксувала перехід від кровної помсти до покарання злочинця [2, с. 229].

Історичність правової системи, яка забезпечує вольності мешканців Руських земель, нелегко відрізнити від досить активного і дієвого життя тих соціальних верств, чия волелюбність і воленаціленість ініціює розвій економічного, культурного та суспільно-політичного життя. Вольність є справою міри. Коли дедалі частішими й важливішими для життя суспільства стають в нагоді вільне волевиявлення людей у різних сферах життя, задля якого активна співпраця більшої частини є необхідною і добродійною, тоді ці норми свободи зберігаються і набувають форми обов’язку.

Сукупність людської діяльності, де серцевиною є вільна воля, передається у спадок як особливий різновид історичного процесу. В розсудковому мисленні тогочасного суспільства фізична праця ремісника, хлібороба, звіролова користувалася такою ж повагою, як військово-охоронна діяльність князя і дружини. Водночас в тогочасному суспільстві були назви груп людей, які були позбавлені вольностей, – це раби, або, як їх іменували слов’яни, челядь, холопи. “Рабство в Київській Русі було двох типів: тимчасове і постійне. Основним джерелом рабства було полонення на війні. До фіналу війни полонені звільнялися за викуп, якщо такий пропонувався. В русько-візантійських угодах встановлювалася верхня межа викупу, щоб виключити зловживання” [2, с. 164].

Твердження, що смерд був закріпачений, не відповідає дійсності. “Кріпацтво як правовий інститут не існував в Київській Русі. Смерди особисто були вільні, але їх правовий статус обмежувався, оскільки вони підпорядковувалися спеціальній юрисдикції князя. “Згідно “Руської Правди”, смерд не міг бути заарештованим чи обмеженим в будь-який спосіб у своїх діях без санкції князя” [2, с. 158]. Недоречним було б розвивати твердження про те, що смерд був вільною людиною, але додамо лише те, що князь мав своїм обов’язком охороняти Руські землі та їх мешканців, їх майно, життя, а тому смерди були під його охороною. Вони не сплачували данину князю.

Розгляньмо ж тепер соціальну структуру Київської Русі, яка визначається мірою свободи. М. Володимирський-Буданов стверджував, що “боярство Давньої Русі не мало ні станової корпоративності, ні станових привілеїв. Утворенню корпоративності заважав земський характер руських міст” [3, с. 37]. Друга соціально структурована група суспільства – міщани, “люди градські”. Цією назвою позначається все вільне населення (крім бояр), так як це населення зосереджено переважно в містах (вільних громадах), до складу яких належали гості та купці [3, с. 38].

У дослідженні правового статусу селян М. Володимирський-Буданов дійшов висновку, що “вільні міські мешканці, безсумнівно, існують з давніх часів. Руська Правда приписує смерду особисті права”. Далі він доводить, що “під смердами розуміються сільські мешканці” [3, с. 38]. Сказати б інакше: спільна назва сільського населення, згідно з якою в історії суспільного життя її закріплено у мові. Річ у тім, що в різних руських землях сільська людність іменувалася по-різному. Так, приміром, в “Руській правді”, датованій XI ст., у переліку соціальних груп, члени яких підлягали штрафу за порушення правових норм, виділяються, зокрема, “мужі”, які вважалися найзначнішими для життя суспільства. Ця соціальна верства “була захищена подвійним штрафом у 80 гривень, в той час як за людину залишався на початковому рівні 40 гривень” [2, с. 151].

На сьогодні представники вітчизняної правової думки, які дотримуються марксистського погляду на державний устрій Київської Русі, й далі підносять погляд на бояр і князівську адміністративну верству як на панівний клас, який мав певні привілеї. Це упереджена світоглядно-класова позиція, яка призводить до поширення ілюзій, наголошував Г. Вернадський, “з піднесенням князівської влади в Києві оточення князя (дружина) стала основним каталізатором для формування нової аристократії – бояр” [2, с. 154]. Варто зазначити, що державотворча діяльність князя та його дружини була дуже тісно пов’язана з традиційно існуючою і важливою суспільно-політичною верствою, яку дослідники називають “кращі люди”, “мужі нарочиті”, “градські старці”. У початковий період формування державного вічевого земельного устрою ця верства та князі з дружиною тісно і плідно співпрацювали. Але вони не були єдиною політичною державотворчою силою, яка мала якісь особливі права та привілеї. “Незважаючи на визначне політичне і соціальне становище боярства, воно не представляло в київській період який-небудь соціальний прошарок з правового погляду” [2, с. 154].

У контексті цього дослідження важливим видається теоретичний доробок М. Володимирського-Буданова, який на основі глибокого і всебічного аналізу руського права, літописів дійшов висновку, що соціальний склад населення Київської Русі інтегрувався політично, духовно і морально головню у формі “національного союзу”, а це означало, що руська держава не могла бути “союзом станів”. Населення однорідного етнографічного складу не могло допустити такого відчуження станів один від одного, як, приміром, в Литовсько-Руській державі, де вищий клас опанував польську національність [3, с. 98].

На підставі сказаного вище можна дійти висновку, що упродовж всього періоду існування держави Київська Русь соціальна структура суспільства не мала класового поділу. Проте впорядкованість соціальної структури вимагала певної регламентації прав і обов’язків її учасників.

Отже, Київська Русь як перша стадія формування української національної держави і права у плані можливостей реалізації різними соціальними верствами свого волевиявлення у сфері господарського і суспільно-політичного життя сприяє

утвердженню вольностей. Ця державницька руська доба вже звільнила особу від традиційних норм родового зв'язку, в тому числі й сімейного, давала змогу сповна реалізувати свої насамперед професійно-творчі сили і використати широкі можливості для самоутвердження. Для захисту прав і свобод ремісників у містах сформувалися "гільдії ряду" або "вуличні гільдії", в ремісничій частині міста мала бути не лише територіальна громада, але в певному розумінні також професійна асоціація [2, с. 157-158].

Ми далекі від політичної та соціальної ідеалізації суспільного й державницького життя в Київській Русі. Наголосимо лише на тому, що Руські землі не мали таких жорстоких норм права, які вже були на той час в країнах Західної Європи. На Русі впродовж всього періоду існування державності з центром у Києві кожна соціальна група, окрім рабів, мала досить широкі і всебічні вольності. Норми права не обмежували волевиявлення міщан і селян у їх господарській діяльності та суспільно-політичному й культурному житті. Аналогічні тенденції вільнолюбного життя зберігалися й після розпаду Київської Русі спочатку у Галицько-Волинському князівстві, пізніше в Литовсько-Руській державі й набули досить виразної форми в козацьку добу. Зауважимо, що хоча історичний контекст взаємозв'язку вольностей різних соціальних верств та їх представників буває досить різноманітний, зміни, пов'язані із поступовим їх розширенням чи звуженням, мають певну тенденцію.

Рухаючись далі в загальному історичному контексті розвитку та усталення вольностей, слід перейти до наступної доби – Галицько-Волинської держави. Вельми показовим у цьому контексті є твердження про те, що "Галицько-Волинська держава під проводом люблених на Волині князів із старшої лінії Мономаховичів, природно, стала спадкоємицею Київської держави" [7, с. 193]. С. Томашівський також акцентує увагу на тому, що Роман, об'єднавши галицько-волинські землі, сформував "першу українську державу" [10, с. 78]. Ця думка має важливе значення для розуміння історичного спадкоємця Київської Русі. М. Приселков зазначав, що князь Роман визнаний був Візантією як князь Руської жертви, а його супротивник Рюрикович лише правителем [8, с. 9-10]. За князювання Романа була відновлена міська форма самоврядування. Розвиток самоврядування є результатом свідомої політичної діяльності міщан і водночас нащадків князівських родин. Згідно з висновками Н. Полонської-Василенко, "в особі Романа на галицькому престолі з'явився правитель нового типу, який прагнути створити міцну державу, спирався на середні шари суспільства – на міщан" [7, с. 193].

Реформи Данила Галицького були спрямовані на збереження та розвиток вольностей міщан і селян. "Він провів реформи в усіх галузях життя. Супроти "крамольного" боярства він перейшов до каральних дій – багатьох стратив, у багатьох конфіскував землі... За Данила збудовано низку нових міст, населення яких разом із служилим боярством стало підпорою князя. Звернемо увагу на положення смердів, на їх засяг обов'язків проти бояр" [7, с. 197]. Загалом ми переконуємося, що Данило зміцнював у містах самоврядування, захищав селян від бояр, які воліли закріпачити селянську масу. "Доба Данила важлива й тим, що протягом 20 років яскраво намітилася різниця між ідеологією та орієнтацією української держави і Володимир-Суздальської: Данило шукав зв'язків з Європою, Олександр, орієнтуючись на Схід, визнав безоглядно владу татар" [6, с. 272-273]. Аналогічне теоретичне бачення історичної спадщини державного устрою Київської Русі з його вольностями і у праці М. Володимирського-Буданова. Він пише: "Сліди татарського впливу можна бачити у внутрішньому

характері влади Московської держави, власне у закріпаченні всіх класів суспільства, що характеризує монгольське державне право” [3, с. 90].

Отже, хоча переорієнтація правлячих соціальних верств Московського царства здійснювалася переважно на татаро-монгольській устрій, Новгород тяжів до демократії. “В 1470 р. новгородці (боярська партія) вирішили приєднатися до Литви. Такий вчинок Новгорода був визнаний зрадою руським національним і релігійним інтересам; перемігши новгородців, Іван III знищив політичну незалежність Новгорода (Віче, посадництво) і приєднав його до великого князівства” [3, с. 95]. Спроба новгородців об’єднатися з Литвою була підтримана Ольгердом. Але “у 1350 р. Литовське князівство не спромоглося опанувати Новгородом і Псковом, хоч політична стабільність там була дуже загрозлива” [7, с. 310]. Мешканці цих земель схилилися до утвердження демократії, збереження вольностей і не хотіли коритися Москві. “Дві російські держави (Московська і Литовська), вже цілком сформовані, не могли мирно поділити між собою руську землю, тим більше, що одна з них (Московська) виставила на своєму прапорі об’єднання “всея Русі” [3, с. 95].

Формування і розвиток Литовсько-Руської держави здійснювалося під одним досить значним для теми цього дослідження гаслом: “старини не рушимо, нового не вводимо”. Це наріжний камінь суспільно-політичного життя руської людності в складі Литовської держави, на підставі якого всі соціальні верстви залишалися вільними і жили за руськими законами. Ольгерд розбив татарські сили і примусив їх відступити на пограниччя Київщини, Волині та Поділля. З ослабленням татар Пониззя стало жити власним життям, там організувалися місцеві громади, які самі, без князів, керували своїм життям” [7, с. 310]. Доречно наголосити, що низка звичаєвих норм і правил, які укріпилися в суспільно-політичному житті Руських земель і забезпечували вольності всіх соціальних верств, не були зруйновані в складі Литовської держави; “Руська Правда” стала джерелом права. В державній практиці збереглися українські терміни “намісник”, “ключник” і т.д. [1, с. 113-114].

Ключовим елементом грамот, які видавали литовські князі руським землям, були приписи “старовини не рушимо, нового не вводимо” і це здійснювалося на практиці. Навіть система князівського управління не змінилася. Руські бояри йшли до литовського війська, вступали на службу до нового уряду. Литовці переймали українську військову організацію, систему будівництва фортець, валів, переймали адміністрацію, господарство” [7, с. 312]. Отже, міжнаціональні політичні зв’язки литовців і руської людності в складі Литовської держави формували взаємопов’язану мережу звичаєво-правових норм, які зберігали вольності, репрезентували розвиток міського самоврядування на засадах Магдебурзького права, а мережі інтересів, життєвих шансів, можливостей доступу до державної служби в новій державі для русів були вільними. Руські землі, що мали свої адміністративні одиниці врядування, не втрачали своєї національної політичної суб’єктності. Приміром, Вітовт, “чистий литовець по крові, католик по релігії, західноєвропеєць за освітою, не дозволяв ні собі, ні іншим обмежень стосовно руського елемента у своїй державі і турбувався про його інтереси” [5, с. 99].

Утім, слід зазначити, що після об’єднання Литви з Польщею в “1569 р. було укладено акт унії, згідно з яким Корона й Велике Князівство Литовське творили одну Річ Посполиту” [7, с. 312]. Селянську землю за III Литовським статутом почали вважати належною державі або панам, держава наділила панів правом суду над селянами [11, с. 104-105]. Характерним для реформування політичної системи руських земель

польським урядом було національно-польське розуміння майбутнього розвитку. Вони вважали, що роздача земель польській шляхті збільшить прибутки держави й прикріпить селян до землі на віки. М. Грушевський з цього приводу писав: “Єдине, що залишилося від свободи селянина, це те, що особисто він не був власністю пана, його неможна було продати без землі, теоретично не можна було безкарно вбити” [4, V, с. 172-175].

Трансформуючи взаємозв'язок між вольностями Київської Русі і Литовсько-Руської держави та Вольностями Війська Запорізького, слід пригадати, що в Запоріжжі існували вільні території, де панувало народовладдя: “...вільний козак давав про себе знати і постійними хвилями суспільного організму давав знати про своє існування... Всі невдоволені елементи українського життя чергувалися, щоб ще раз заявити виклик державі” [5, с. 215]. Тодішня реальність польсько-українських відносин впливала на індивідуальну політичну свідомість, створюючи підґрунтя для мотивації в організації військово-повстанської армії. Так, приміром, “влітку 1637 р. новий самозваний гетьман Павлик переконував козаків діяти разом з ним, щоб захищати віру християнську і золоті вольності, які ми кров'ю заслужили” [5, с. 216].

Отже, історія державності українського народу засвідчує, що найвагомішим надбанням Київської Русі були саме вольності. Спроба польської правлячої еліти скасувати в межах руських земель вольності і запровадити кріпацтво в сільських громадах, а в містах утвердити владу польської шляхти спровокувала національно-визвольну війну, основним гаслом якої були вольності й незалежність козацької держави.

Використані джерела:

1. Антонович В. Б. Очерк истории Великого Княжества Литовского до половины XV в. / В. Д. Антонович. – К., 1878. – 849 с.
2. Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь : ЛЕАН ; Москва : АГРАФ, 2001. – 448 с.
3. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов н/Д : Феникс, 1995. – 640 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991.
5. Ефименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Ефименко ; сост. и авт. ист.-биограф. очерка В. А. Смолий ; примеч. Н. Н. Яковенко. – К. : Лыбидь, 1990. – 512 с.
6. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – 333 с.
7. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2-х т. / Н. Д. Полонська-Василенко. – Т. 1 : До середини XVII століття. – К. : Либідь, 1992. – 590 с.
8. Приселков М. Д. История русского летописания XI–XV в. / М. Д. Приселков. – Л. : Просвещение, 1940. – 188 с.
9. Петровський В. В. Теорії походження Київської держави / В. В. Петровський // Політична історія України : посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. В. І. Танцюри. – К. : Академія, 2001. – С. 30-33.
10. Томашівський С. Історія України. Старинні і середні віки / С. Томашівський. – Мюнхен : Укр. вільний ун-т, 1948. – 138 с.
11. Чубатий М. Огляд історії українського права : у 2 ч. / М. Чубатий. – Мюнхен : Укр. вільний ун-т, 1947. – Ч. 1. – 224 с.

Андрусишин Б. І., Сворак С. Д. Трансформирование понятия “свободы” у политико-правовых традициях средневековой Украины

На основании анализа исторических источников и публикаций украинских и зарубежных историков сквозь призму историко-цивилизационного подхода рассмотрена проблема генезиса и развития “вольностей” украинского народа в историческом контексте трансформации государственных институтов X–XVII веков.

Ключевые слова: Киевская Русь, Галицко-волынское княжество, Литовско-русское государство, политическая система, права, церковь.

Andrusyshyn B. I., Svorak C. D. Transformation of the Definition “the Liberty” in the political-right Traditions of medieval Ukraine.

The article is devoted illumination of the problem of genesis and development “liberties” of people in historical context of the transformation of the state institutions in X–XVII centuries.

Key words: Kievan Rus, Galychyna-Volhynia the state, Litovsko-Ruska the state, political system, social structure, self government, rights, church, consistory.

Білан Н. В.

**Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова**

ЦІННІСНІ ОСНОВИ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглядаються теоретичні й емпіричні проблеми та механізм формування ціннісних основ правової свідомості, досліджуються ціннісні основи української правової свідомості, їх природа та місце у низці інших соціальних феноменів.

Ключові слова: цінність, правові цінності, правова свідомість.

Конституція України визнає людину найвищою соціальною цінністю в Україні. В даний час в нашій країні, як і в більшості країн світу, відбувається переоцінка цінностей і здійснюється орієнтація політичного курсу держави на встановлення єдиних загальнолюдських принципів і стандартів, відбувається зближення національних правових систем.

Ціннісним змістом пронизане все людське життя. Цінності – серцевина світогляду людини, певний ідеал особистості, міра значущості речей, явищ, подій. Ціннісне ставлення людини до світу, до інших людей, до самої себе є основою формування ціннісних орієнтацій особистості [6; с. 6].

У філософсько-правовому сенсі цінностями є об'єкти, явища, ідеї, суспільні процеси та їх властивості, до яких людина ставиться як до задовольняючих її соціальні потреби, інтереси, бажання, які вона залучає до сфери своєї життєдіяльності. Цінності виступають невід'ємною складовою культури суспільства і віддзеркалюються у свідомості людей [5; с. 7].

Ціннісне сприйняття людьми об'єктів суспільного життя зумовлюється конкретно-історичними умовами розвитку людства, місцем особи, соціальних спільнот у системі певних економічних і соціально-політичних відносин, ступенем розвитку потреб та інтересів людей. За своєю природою і сутністю цінності становлять синтез об'єктивних і суб'єктивних, індивідуальних і соціально-класових, національно-етнічних і